

МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 341.932.3
DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.26>

ПРОСТИБОЖЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ: КОЛІЗІЙНІ ПРИВ'ЯЗКИ ЩОДО ЗАСТОСОВУВАННЯ ПРАВА В ЗАКОНОДАВСТВІ ЄС, США, КИТАЮ, РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено порівняльно-правовому дослідженню застосовуваного права під час розірвання шлюбу з іноземним елементом. Досліджуються колізійні прив'язки у праві ЄС, США, Китаю, Росії та України. Аналізуються наукові положення доктрини кожної з держав щодо обґрунтування та розуміння змісту відповідних колізійних прив'язок. Автор співставляє умови застосування колізійних прив'язок *lex habitual residence* та *lex domicilii*. Зазначається, що перша з них покликана спростити визначення судом застосовуваного права, оскільки пов'язана зі встановленням наявного факту проживання і набула широкого застосування у праві ЄС. Колізійна прив'язка *lex domicilii* в сучасних умовах мобільності населення породжує труднощі її практичного застосування, оскільки пов'язана не лише з обставиною фактичного проживання особи, а й необхідністю встановлення наміру особи проживати в певному місці.

Також аналізується колізійна прив'язка *lex fori*, яка в контексті досліджуваних правовідносин залишається основною в міжнародному приватному праві США, Китаю та Росії. У Китаї та Росії застосування цієї колізійної прив'язки обґрунтовується зручністю для держави та судів. Натомість у доктрині США використання колізійної прив'язки *lex fori* пояснюється наявністю переважного інтересу держави щодо визначення шлюбного статусу особи, яка постійно проживає на території США. Звертається увага на особливість засто-

сування цієї колізійної прив'язки у праві Росії. Зазначається, що фактично в російському законодавстві закріплено колізійну прив'язку «закону російського суду», що відображає явище юридичного націоналізму. Наприкінці зроблено пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства шляхом більш широкого застосування колізійних прив'язок *lex habitual residence* та *lex fori* під час розв'язання справ про розірвання шлюбу, ускладнених іноземним елементом.

Ключові слова: розірвання шлюбу, колізійна прив'язка, застосовуване право, право суду, право звичайного місця проживання.

Постановка проблеми. Тенденцією сучасного світу є постійне зростання мобільності населення. Навіть пандемія коронавірусної інфекції здатна лише тимчасово уповільнити окремі напрями цього процесу. Яскравим прикладом, звісно, є міграційні процеси в межах ЄС. В Україні спостерігається тенденція до еміграції закордон як окремих громадян, так і цілих родин. Це зумовлює необхідність правового врегулювання тих питань, які ще кілька десятиліть тому не були настільки актуальними. Насамперед, йдеться про сімейні правовідносини, ускладнені іноземним елементом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закритість кордонів у радянський період зумовлювала відсутність інтересу до наукового дослідження сімейних відносин з іноземним елементом. На увагу заслуговують дослідження Г. Матвеева, які присвячені окремим питанням міжнародного приватного права у сімейних правовідносинах. У подальшому вивченням цих питань займався В. Кисіль. На сьогодні проблеми правового регулювання сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом, досліджуються у працях В. Калакури, Ю. Черняк, М. Менджул, Г. Фединяк, К. Бондаревої, В. Кожевникової та ін.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового дослідження колізійних прив'язок щодо розірвання шлюбу в праві США, ЄС, Китаю, Росії та України, а також вироблення пропозицій щодо удосконалення національного законодавства. Досліджуватися будуть лише колізійні прив'язки, які застосовуються у разі відсутності домовленості між подружжям щодо застосовуваного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, для позначення права, яке підлягає застосуванню, у теорії міжнародного приватного права використовується термін «колізійна прив'язка» або «формула прикріплення». Це найбільш узагальнені правила, які дають змогу визначити, право якої держави варто застосовувати для певного виду правовідносин, тобто ці формули відсилають до компетентного правопорядку держави, який підлягає застосуванню до правовідносин.

Проблема вибору права під час розв'язання справ про припинення шлюбу стоїть однією з найперших. До правовідносин щодо розірвання шлюбу в міжнародному приватному праві найчастіше застосовуються такі колізійні прив'язки:

1) національний закон (*lex patriae*) – означає застосування права держави громадянства фізичної особи;

2) закон місця проживання (*lex domicilii*) або закон звичайного місця проживання (*lex habitual residence*) – передбачає застосування права держави місця постійного проживання;

3) закон суду (*lex fori*) – означає застосування права держави, в якій відбувається судовий процес;

4) закон місця укладення шлюбу (*lex loci celebrations*) – передбачає застосування права держави, в якій було зареєстровано шлюб;

5) закон найбільш тісного зв'язку (*lex connectionis fermitatis*) – передбачає застосування права тієї держави, з якою правовідносини найбільш тісно пов'язані;

6) закон, обраний сторонами (*lex voluntatis*) – означає використання права, яке учасники правовідносин обрали за взаємною згодою.

Перші три колізійні прив'язки є найбільш поширеними у світі, тоді як інші зустрічаються значно рідше. У деяких державах вказані прив'язки доповнюють один одного, наприклад, якщо у подружжя немає спільного громадянства (особисті закони не збігаються), то застосовується закон місця проживання в цей період часу. Колізійна прив'язка закону громадянства подружжя, що розлучається, часто кваліфікується у літературі як принцип колізійного права, притаманний континентальній правовій системі. Навпаки, в державах англо-американської правової системи відзначається застосування формули прикріплення *lex domicilii* та *lex fori*.

Заохочення вільного пересування осіб та розвиток спільного ринку зумовили зростання кількості сімейних зв'язків між громадянами різних держав-членів ЄС. Це зумовлювало зростаючу необхідність в прискоренні шлюбно-сімейних процедур і забезпеченні правової визначеності у питаннях юрисдикції та застосовуваного права. В результаті, сімейне право стало частиною європейських інтеграційних процесів [1, с. 213–214].

Питання застосовуваного права під час розірвання шлюбу в ЄС регулюється Регламентом № 1259/2010 від 20 грудня 2010 року щодо імплементації посиленої співпраці у сфері права, яке підлягає застосуванню у разі розірвання шлюбу та встановлення окремого проживання, відомим також як Рим III [2]. Зазначений регламент набрав чинності 21 червня 2012 року і на сьогодні до нього приєдналися 17 держав-членів ЄС [3]. Історія започаткування цього міжнародного договору та його зміст було проаналізовано в іншому дослідженні автора [4].

Головна мета регламенту Рим III полягає у затвердженні колізійних норм, які дозволяють усунути конфлікт між нормами національного законодавства держав-членів ЄС щодо застосовуваного права під час розірвання шлюбу чи встановлення режиму окремого проживання подружжя, ускладненого іноземним елементом. Безумовною новелою Регламенту № 1259/2010 є надання подружжю з іноземним елементом можливості укласти угоду для обрання застосовуваного права під час припинення шлюбних відносин. У разі ж недосягнення подружжям такої домовленості, застосовуване право буде визначене автоматично на підставі ст. 8 регламенту Рим III, яка передбачає застосування таких колізійних прив'язок:

- 1) право держави звичайного місця проживання подружжя (*lex habitual residence*) на час розгляду справи судом, а за відсутності такого –
- 2) право держави останнього спільного звичайного місця проживання подружжя за умови, що з моменту припинення спільного проживання подружжя сплило не більше одного року, а другий з подружжя продовжує проживати в цій державі; за відсутності такого –
- 3) право держави громадянства обох з подружжя (*lex patriae*) на час розгляду справи судом, а за відсутності такого –
- 4) право держави суду (*lex fori*), який розглядатиме справу.

Концепція колізійної прив'язки *lex habitual residence* (закон звичайного місця проживання подружжя) у міжнародному приватному праві вперше з'явилася в Гаазькій конвенції щодо цивільного процесу 1896 р. Але значимості ця колізійна прив'язка набула саме з прийняттям низки регламентів ЄС щодо юрисдикції та застосовуваного права. Вважається, що в ЄС завдяки своїй гнучкості формула прикріплення *lex habitual residence* має більш вигідну позицію порівняно з колізійними прив'язками *lex patriae* (закону громадянства) або *lex domicilii* (закону місця проживання) [5].

Застосування *lex domicilii* зазвичай пов'язується з наміром особи проживати у відповідному місці невизначений час (постійно), доведення якого є умовою застосування цієї колізійної прив'язки, тобто увага значною мірою зосереджується на майбутніх намірах. Натомість формула прикріплення *lex habitual residence* є спрощенішою і фокусується передусім на минулому досвіді, тобто на факті проживання, який вже мав місце протягом визначеного законом проміжку часу. Крім того, для держав із множинністю правових систем вона дозволяє уникнути труднощів, що пов'язані із застосуванням колізійної прив'язки національного закону (*lex patriae*), який у разі непроживання особи на території такої держави не дає відповіді на питання щодо застосовуваного права [5; 6].

У науці міжнародного приватного права існує дискусія щодо умов застосування колізійної прив'язки *lex habitual residence*. Одні вчені вважають, що єдиною умовою є об'єктивний критерій, тобто фізична присутність особи у певному місці протягом визначеного законом часу. Натомість, на думку інших науковців, додатково необхідно дотримання ще суб'єктивного критерію – наміру продовжувати проживати там [7]. Яскравим прикладом другого підходу є ст. 8 Закону про доміцилій і звичайне місце проживання провінції Манітоба, Канада (анг. „*The Domicile and Habitual Residence Act*”), відповідно до якої «доміцилій і звичайне місце проживання кожної особи є в державі (штаті) та відповідній адміністративній одиниці, в якій розташовується основне місце проживання та в якій така особа має намір проживати» (анг. „*The domicile and habitual residence of each person is in the state and a subdivision thereof in which that person's principal home is situated and in which that person intends to reside*”) [8].

У Регламенті № 1259/2010 на перший погляд така умова відсутня. В практичному посібнику щодо застосування регламенту Брюсель II bis

Європейська Комісія наголошує, що поняття „habitual residence” не визначене в праві ЄС та повинно отримати автономне тлумачення спеціально для права ЄС. Тобто, воно не повинно ототожнюватися з національним підходом до його визначення у праві окремих держав-членів ЄС [9].

Суд ЄС вже досліджував це поняття, але не в контексті розірвання шлюбу. У справі *Fernández v. Commission* (1994), яка стосувалася допомоги для посадової особи Європейської Комісії у зв'язку з експатріацією до іншої держави, Суд ЄС вказав, що «місцем звичайного проживання є місце, до якого посадова особа була направлена з наміром, що це матиме тривалий характер, постійний або звичний центр його інтересів. Однак для визначення habitual residence повинні враховуватися всі фактичні обставини, які відображають таке місце проживання» (анг. „... *the place of habitual residence is that in which the official concerned has established, with the intention that it should be of a lasting character, the permanent or habitual centre of his interests. However, for the purposes of determining habitual residence, all the factual circumstances which constitute such residence must be taken into account*”) [10].

Це рішення суду не дає відповіді на основне запитання, яке постає під час застосування колізійної прив'язки *lex habitual residence*. Зокрема, чи необхідне дотримання суб'єктивного критерію – наміру особи, чи досить дотриматися лише об'єктивного критерію – фактичного проживання та його тривалості? [11]

Формула прикріплення *lex fori* означає прив'язку до права держави суду, юрисдикція якого визначається за правилами Регламенту № 2201/2003 щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у шлюбних справах і справах щодо батьківської відповідальності, який отримав скорочене найменування – Брюссель Іа або Брюссель Ііbis. За правилами ст. 3 вказаної постанови фактично це може бути право звичайного місця проживання відповідача або ж позивача (за умови, що він проживає там щонайменше один рік до дати пред'явлення відповідної заяви) чи одного з подружжя у разі подання спільної заяви.

Отже, в праві ЄС під час вибору права, яке підлягає застосуванню під час розв'язання справ про розірвання шлюбу, головну роль відіграє колізійна прив'язка закону місця звичайного проживання подружжя чи одного з них. Ідея її запровадження обумовлена інтенсивністю руху населення в межах ЄС, що утруднює застосування формул прикріплення *lex domicilii* або *lex patriae*. Разом з тим питання щодо обов'язкових умов (об'єктивного та суб'єктивного критеріїв) для застосування відповідних колізійних прив'язок, пов'язаних з *lex habitual residence*, залишається невизначеним на практиці та дискусійним у науці. Колізійна прив'язка *lex fori* хоча й не має вирішального значення, але спрямована на усунення дуалізму, коли суду довелося б застосовувати право іншої держави.

Множинність правової системи США, яка передбачає певні відмінності у правовому регулюванні на рівні окремих штатів, зумовлює розвиненість колізійного права, яке регламентує не лише правовідносини з

іноземним елементом, але й регулює колізії у правозастосуванні між різними штатами. Основним правовим актом у сфері колізійного права США є Зведення колізійних норм США (анг. *Restatement of Conflict of Laws*), яке за своєю суттю є «м'яким правом». Цей документ було вперше прийнято в 1934 році. Друга редакція правового акта була ухвалена у 1971 році та доповнена в 1986 та 1988 роках.

Питання вибору права, яке підлягає застосуванню під час розірвання шлюбу, регламентоване в параграфі 285 Зведення колізійних норм США (його назва – «Законодавство, що регулює право на розлучення», англ. *Law Governing Right to Divorce*). Згідно з ним «місцеве право держави (штату) постійного проживання, в якій пред'явлено позов, підлягає застосуванню для визначення права на розірвання шлюбу» (англ. *„The local law of the domiciliary state in which the action is brought will be applied to determine the right to divorce”*) [12, с. 251]. Це описується вище колізійна прив'язка до закону суду (*lex fori*), яка поширена серед держав англо-американської правової системи.

У коментарі до параграфа 285 Зведення колізійних норм США вказується, що держава (штат) постійного місця проживання особи має переважний інтерес щодо визначення подружнього статусу такої особи та, відповідно, має юрисдикцію визначати право такої особи розірвати шлюб. З цих же міркувань американська доктрина колізійного права вважає прийнятним для держави застосовувати її місцеве право для визначення підстав для розірвання шлюбу. Далі стверджується, що законодавство держави суду, який розв'язує відповідну справу, визначає право на розірвання шлюбу не тому, що в цьому місці було висунуто позов, а тому, що держава має особливий інтерес до шлюбного статусу своїх мешканців [12, с. 251–252]. Тобто умовою застосування колізійної прив'язки закону суду (*lex fori*) є постійне проживання одного з подружжя на території держави суду, оскільки саме це слугує підставою для виникнення особливого інтересу в цієї держави до визначення подружнього статусу особи, що, зі свого боку, легітимізує застосування права цієї держави.

Варто також зауважити, що використання колізійної прив'язки *lex fori* є доволі зручним для держав з множинністю правових систем, оскільки це дозволяє уникати плутанини із застосуванням правом всередині цієї держави. У багатьох штатах США в такому випадку вироблено правило щодо так званої персональної юрисдикції суду, наявність якої автоматично означає застосування права відповідного штату.

Отже, правові норми США під час розв'язання питання щодо розірвання шлюбу закріплюють колізійну прив'язку закону суду (*lex fori*), що передбачає застосування законодавства держави, суд якої розв'язує справу про розірвання шлюбу, за умови постійного проживання хоча б одного з подружжя на території цієї держави.

Китай запровадив новий підхід щодо колізійного регулювання розірвання шлюбу, ухваливши в 2010 році нині чинний закон про право, що підлягає застосуванню до цивільних відносин з іноземним елементом [13].

Відповідно до ст. ст. 26–27 вказаного закону колізійні прив'язки щодо застосовуваного права відрізняються в залежності від порядку розірвання шлюбу, ускладненого іноземним елементом. Якщо розлучення відбувається за згодою сторін (йдеться про позасудовий порядок – *авт.*), тоді китайське законодавство допускає різноманітність формул прикріплення. Зокрема, у такому випадку передбачено застосування:

1) закону звичайного спільного місця проживання подружжя, а за відсутності такого –

2) закону спільного громадянства подружжя, а за його відсутності –

3) закону місцезнаходження установи, відповідальної за оформлення формальностей щодо розірвання шлюбу.

Натомість якщо розірвання шлюбу здійснюється в судовому порядку, то в такому випадку право Китаю передбачає лише одну колізійну прив'язку – право суду (*lex fori*) (анг. „*Divorce decided by a court is governed by the law of the forum*”).

Досліджуючи питання щодо умов застосування колізійної прив'язки *lex habitual residence*, верховний суд Китаю в своєму роз'ясненні від 28 грудня 2012 року вказав, що звичайним місцем проживання особи суд може визнати «місце, де фізична особа проживає понад один рік на момент виникнення, зміни чи припинення цивільного правовідношення з іноземним елементом... за винятком місць щодо лікування, працевлаштування, виконання службових або інших обов'язків» (ст. 15) [14].

Варто зауважити, що Китай цілком усвідомлено відійшов від колізійної прив'язки закону доміцилію (*lex domicilii*) на користь формули прикріплення закону звичайного місця проживання (*lex habitual residence*) як більш гнучкої та простішої. Один із розробників нового закону Китаю та прихильник такого підходу професор Цишень Хе (Qisheng He) зауважує, що за китайським правом для визначення у особи звичайного місця проживання необхідним є дотримання чотирьох критеріїв. По-перше, звичайне місце проживання відрізняється від доміцилію, який визнається як зареєстроване місце проживання особи. Натомість звичайне місце проживання не обов'язково означає реєстрацію і є питанням факту, тобто фактичного проживання. По-друге, необхідна тривалість безперервного проживання щонайменше протягом одного року. По-третє, звичайне місце проживання зберігається за особою навіть за її фізичної відсутності протягом деякого часу в такому місці, але втрачається у разі вибуття з наміром не повертатися. Відтак, особа може мати кілька звичайних місць проживання і навіть не мати жодного. По-четверте, «звичайне місце проживання» повинно відрізнятися від «місця проживання». Різниця полягає у якості – наявності сімейних зв'язків, роботи, навчання, власності, зрештою наміру проживати [15, с. 151–154].

Отже, хоча китайський законодавець і сприйняв концепцію звичайного місця проживання як основну для врегулювання низки відносин з іноземним елементом, стосовно розірвання шлюбу в судовому порядку зберігається лише формула прикріплення *lex fori*.

На відміну від України, в Росії колізійні прив'язки щодо розірвання шлюбу закріплені безпосередньо у сімейному кодексі. Так, згідно зі ст. 160 СК розірвання шлюбу між громадянами Росії та іноземцями чи особами без громадянства, а також між іноземними громадянами на території Росії відбувається відповідно до законодавства Росії [16]. Інших колізійних прив'язок щодо застосовуваного права під час розірвання шлюбу законодавство Росії не містить. За такого правового регулювання виникає прогалина у разі, коли іноземне право відсилає до матеріального права Росії як такого, що підлягає застосуванню під час розірвання шлюбу. Але російське право не містить колізійної прив'язки у такому випадку.

На відміну від європейського, американського та китайського законодавства, в яких вжито формулювання колізійної прив'язки *lex fori* як «право країни суду», у російському сімейному кодексі використано словосполучення «законодавство Росії». У російській науці такий підхід позначається як «юридичний націоналізм» [17, с. 170]. Крім того, у тій же російській доктрині застосування колізійної прив'язки *lex fori* пояснюється лише зручністю використання судом місцевого права, оскільки це спрощує та пришвидшує процес розв'язання справи [17, с. 171].

Отже, наявна в законодавстві Росії колізійна прив'язка щодо застосовуваного права під час розірвання шлюбу може бути охарактеризована як «закон російського суду». Тобто йдеться про застосування російського законодавства під час розгляду справи російським судом. Натомість якщо справа розглядається іноземним судом, то застосування ним свого права не передбачено, що зумовлено специфікою вжитого формулювання колізійної прив'язки. Варто зауважити, що такий підхід застосовано в законодавстві всіх держав-членів СНД, крім України [18].

Питання вибору застосовуваного права щодо припинення шлюбу регламентоване ст. 63 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка відсилає до ст. 60 вказаного Закону, присвяченої визначенню права, яке діє щодо правових наслідків шлюбу. У цьому випадку передбачено послідовне застосування таких формул прикріплення:

1) спільний особистий закон подружжя (згідно зі ст. 16 особистим законом є право держави громадянства особи), тобто йдеться про *lex patriae*, а за його відсутності –

2) право держави, у якій подружжя мало останнє спільне місце проживання, за умови, що хоча б один з подружжя все ще має місце проживання у цій державі, тобто йдеться про *lex habitual residence* або *lex domicilii* (це питання наразі недосліджене і залишається суперечливим – *авт.*), а за відсутності такого –

3) право, з яким обидва з подружжя мають найбільш тісний зв'язок іншим чином (*lex connectionis fermitatis*).

Попри дійсну прогресивність українського підходу до визначення застосовуваного права, на нашу думку, наявні певні прогалини, що не сприяє захисту прав осіб, враховуючи високий рівень мобільності укра-

їнських громадян та їх масовий виїзд за межі України. Для прикладу можна розглянути ситуацію, коли українська студентка під час навчання в Угорщині уклала шлюб з польським студентом. Потім подружжя переїхало проживати в США, де їх сім'я розпалася і кожен з них повернувся в країну свого громадянства. Відтак, така пара не має спільного громадянства та спільного місця проживання, а застосування колізійної прив'язки щодо найбільш тісного зв'язку теж є сумнівним. У такому випадку видається доцільним застосовувати колізійну прив'язку закону суду (*lex fori*). У цьому випадку заслуговує на увагу американське обґрунтування для застосування цієї прив'язки, зокрема, щодо зацікавленості держави місця проживання особи у регулюванні її статусу.

Інший приклад, який варто розглянути, – це проживання в Україні подружньої пари іноземців. Якщо таке подружжя вирішить розірвати шлюб в Україні, то національний суд буде вимушений застосовувати право їх держави громадянства, навіть у випадку, якщо це подружжя прожило в Україні значний проміжок часу та не має вже ніякого зв'язку з державою громадянства. Вочевидь, у цьому випадку недоцільним є застосування іноземного права.

Висновки. Отже, український підхід до колізійних прив'язок щодо застосовуваного права під час розірвання шлюбу з іноземним елементом виділяється на фоні решти країн. Насамперед він пориває з практикою пострадянських держав. Водночас, український підхід не є копіюванням іноземного досвіду. На нашу думку, доцільно вдосконалити національний підхід шляхом запровадження колізійних прив'язок *lex fori* та *lex habitual residence*. Першу з них варто додати як останню у ланцюжку послідовних колізійних прив'язок у ст. 63 Закону України «Про міжнародне приватне право», тоді як другу – зробити основною, тобто помістити на перше місце перед формулою прикріплення *lex patriae*.

Література:

1. Mik C. Międzynarodowe prawo rodzinne Unii Europejskiej na tle ewolucji współpracy sądowej w sprawach cywilnych. *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana* (red. Ogiegło L., Popiołek W., Szpunar M.). Kraków : Zakamycze, 2005. 1612 s.
2. Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj> (access date: 21.10.2020).
3. Daily News 10 / 08 / 2016 – Estonia is the 17th Member State to participate in EU regulation supporting international couples. *Official web of the European Commission*. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_MEX-16-2781_en.htm#3 (access date: 21.10.2020).
4. Простибоженко О.С. Процеси гармонізації сімейного права європейських держав. *Державно-правове регулювання суспільних відносин в умовах нових цивілізаційних викликів: вітчизняні та міжнародні реалії: монографія* / Київський університет права НАН України; за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Талком, 2019. С. 379–402.

5. Azzopardi J.M. An assessment of EU regulations relying on 'habitual residence' for jurisdiction and choice of law. Malta : University of Malta, 2017. URL: <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/28412> (access date: 21.10.2020).
6. Limante A. Establishing habitual residence of adults under the Brussels IIa regulation: best practices from national case-law. *Journal of Private International Law*. 2018. Vol. 14:1. P. 160–181.
7. Kruger T. Rome III and Parties' Choice. *Family & Law*. January 2014. DOI: 10.5553/FenR/.000013. URL: <http://www.familyandlaw.eu/tijdschrift/fenr/2014/01/FENR-D-13-00010> (access date: 21.10.2020).
8. The Domicile and Habitual Residence Act (Canada). URL: http://web2.gov.mb.ca/laws/statutes/ccsm/_pdf.php?cap=d96 (access date: 21.10.2020).
9. Practice Guide on the application of the Brussels IIbis Regulation. European Commission. URL: <https://e-justice.europa.eu/fileDownload.do?id=b1f086c0-8d5b-4cb9-ad0e-85e38d528c7a> (access date: 21.10.2020).
10. Judgment of the Court (Third Chamber) of 15 September 1994. Pedro Magdalena Fernández v. Commission of the European Communities. Case C-452/93 P. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:61993CJ0452> (access date: 21.10.2020).
11. Lamont R. Habitual Residence and Brussels IIbis: Developing Concepts for European Private International Family Law. *Journal of Private International Law*. 2007, vol. 3, issue 2, pp. 261-281.
12. Restatement of Conflict of Laws, Second. Conflict of Law 2nd. Revisions of Portions of the 1971 Text of Restatement of the Law, Second, Conflict of Law 2nd. As Adopted and Promulgated by the American Law Institute. May 19, 1988. Volume 2. St. Paul, Minn.: American Law Institute Publishers, 1989. 524 p.
13. Law of The People's Republic of China on the Laws Applicable to Foreign-related Civil Relations. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/text/206611> (access date: 21.10.2020).
14. Интерпретация некоторых вопросов по применению разъяснения Верховного народного суда КНР «О некоторых вопросах применения Закона КНР о применении права к гражданским правоотношениям, осложненным иностранным элементом», принята на 1563 заседании Судебного комитета Верховного народного суда 10 декабря 2012 года. URL: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/VA> (дата доступа: 21.10.2020).
15. He Qisheng. Reconstruction of 'lex personalis' in China. *The International and Comparative Law Quarterly*. 2013, Vol. 62. No. 1. P. 137–157. URL: www.jstor.org/stable/43302691 (access date: 21.10.2020).
16. Семейный кодекс РФ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/a82ea9bccfb73f66fc5eac8d9a3ca4eb87e6af5f/ (дата доступа: 21.10.2020).
17. Гетьман-Павлова И. В. Международное частное право : учебник для магистров. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 959 с.
18. Анцух Н. Коллизионные привязки в брачно-семейной сфере: новые подходы в законодательстве стран СНГ. *Журнал международного права и международных отношений*. 2013. № 4. URL: <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2013-4/2013-4-antsuh> (дата доступа: 21.10.2020).

Prostybozhenko O. Divorce with a foreign element: connecting factors on applicable law in legislations of the EU, USA, China, Russia and Ukraine

Summary. The paper is devoted to the comparative legal study of the law applicable to divorce with a foreign element. Conflict-of-law rules of the EU, USA, China, Russia and Ukraine are investigated. The doctrine of the private international law of the above-mentioned states is analyzed. The author compares the conditions of application of the connecting factors *lex habitual residence* and *lex domicilii*. It is noted that the first of them is designed to simplify the court's determination of the applicable law (as it is related to the fact of residence) and has become widely used in EU law. The connecting factor *lex domicilii* in the current mobility of population causes difficulties in its practical application, as it is associated not only with the circumstances of residence, but also with the need to establish the person's intention to live in a certain place.

The author also analyzed the connecting factor *lex fori* that remains the main place in the private international law of the USA, China and Russia regarding choice-of-law rules in divorce with a foreign element. In the Russia and China, the application of this connecting factor is justified by the convenience for the state and its courts. Instead, in the US doctrine, application of *lex fori* is explained by the state's dominant interest in the person's marital status. Therefore the local law of the forum determines the right to a divorce, not because it is a place of the litigation but because of the peculiar interest which the state has in the marriage status of its residents. Attention is drawn to the peculiarity of the application of this in Russian law. It is noted that Russian law enshrines not connecting factor *lex fori*, but connecting factor that can be called "law of Russian forum", which reflects the phenomenon of legal nationalism. Finally, proposals were made to improve national legislation through the wider use of the connecting factor *lex habitual residence* and *lex fori* in divorce cases brought by a foreign element.

Key words: divorce, connecting factor, applicable law, law of forum, law of habitual residence.